

Бошланғич синф ақли заиф ўқувчиларининг ижтимоий - маиший мослашуви муаммосини назарий таҳлил қилиш

Анварова Дилфуза Акрамжановна

Низомий номли ТДПУ Олигофренопедагогика кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада бошланғич синфда таҳсил олаётган ақли заиф ўқувчиларнинг ижтимоий-маиший мослашуви муаммолари назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Ижтимоий мослашувнинг мазмуни, унинг психология, педагогика ва биология билан боғлиқ асослари ҳамда мазкур жараённинг боланинг шахсий ривожланишига таъсири ёритилган. Шунингдек, адаптация ва социализация тушунчалари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, болаларнинг ижтимоий гуруҳларда мослашувчанлик даражасига таъсир этувчи омиллар кўриб чиқилган. Илмий адабиётлар таҳлили асосида ижтимоий мослашув жараёнининг мураккаблиги ва унинг ақли заиф болалар учун алоҳида аҳамият касб этиши асослаб берилган. Мақола ижтимоий-психологик мослашув механизмлари ва назарий ёндашувлар асосида тузилган бўлиб, махсус педагогик амалиёт учун назарий замин яратишга хизмат қилади.

Калит сўзлар: *адаптация, анализаторлар, қўзғалувчанлик, социализация, шахсий ривожланиш;*

КИРИШ

Инсон ҳаётининг илк босқичлари, айниқса мактабга илк қадам қўйган давр, шахснинг кейинги ривожланиши учун асосий пойдевор ҳисобланади. Айниқса, ақли заиф (олигофреник) болаларнинг ижтимоий гуруҳларга мослашуви ва улар учун атроф-муҳитда тўлақонли ҳаёт кечириш имкониятини яратиш долзарб педагогик ва психологик масаладир [1]. Бошланғич синф ўқувчиларида ижтимоий-маиший мослашувнинг шаклланиши, уларнинг гуруҳ ичидаги фаолиятга қўшилиши, шахсий ривожланиш ва мустақилликнинг бошланиш босқичи сифатида муҳим ҳисобланади [2].

Ижтимоий мослашув — бу боланинг атроф-муҳитга, айниқса мактаб муҳити ва жамиятнинг талабларига психофизиологик, ҳиссий, ахлоқий, ва ижтимоий даражаларда интеграциялашуви демакдир. Мазкур жараённи муваффақиятли амалга оширишда ижтимоий институтлар, аввало, мактаб, оила ва педагогик ходимларнинг фаолияти ҳал қилувчи рол ўйнайди [3], [4]. Аммо ақли заиф ўқувчилар учун бу жараён ўзига хос қийинчиликларга эга бўлиб, уларнинг индивидуал эҳтиёжлари, сезгирлиги ва адаптив салоҳияти инobatга олинishi лозим. Ушбу мақолада бошланғич синф ақли заиф ўқувчиларининг ижтимоий-маиший мослашуви муаммолари назарий адабиётлар таҳлили асосида ёритилади. Мавзуга оид етакчи назариялар, терминлар, ёндашувлар таҳлил қилиниб, ҳозирги педагогик амалиёт учун илмий асослар тақдим этилади. Ҳозирги вақтда адаптация (мослашиш) тушунчаси фанлараро категория ҳисобланади. Илм-фаннинг турли соҳаларидаги тадқиқотчилар ижтимоий мослашув атамаси ҳақида аниқ тушунчага эга эмаслар [5]. Файласуф, социолог, ўқитувчи, психолог ва тиббиёт мутахассислари ушбу жараённи тадқиқ қилиб, “ижтимоий мослашув” тоифасининг мақомини асослаб, унинг механизмлари ва адаптив салоҳиятини ўрганмоқдалар (О.К.Агавелян, Г.М.Андреева, Р.Д.Атаева, Л.Г.Бабиева, Г.А.Белова, В.Р.Богданова, В.Г.Бочарова, Л.Р.Буева, М.М.Врублевская, И.Г.Зайнйшев, Т.И.Иванушкина, И.С.Кон, Л.В.Корел, З.И.Лаврентиева, Е.Н.Морозова, А.В.Мудрик, А.В.Петровский, Н.В.Рябова, И.И.Улянченко ва бошқалар) [6].

МЕТОДОЛОГИЯ

Ушбу мақола назарий таҳлил характериға эга бўлиб, ёндашувда концептуал, тарихий ва систематик методлар асосида амалга оширилган. Тадқиқотда асосий манба сифатида замонавий олигофренопедагогика, психология, социология ва фалсафа соҳасидаги етакчи олимларнинг қарашлари таҳлил қилинди. Таҳлил қилинган илмий адабиётлар орасида Г.Б. Шоумаров, А.В.

Мудрик, Е.Н. Морозова, И.С. Кон, ҳамда П.К. Анохин каби мутахассисларнинг ишлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Тадқиқотда асосий эътибор ижтимоий мослашув ва адаптация тушунчаларининг ривожланиш тарихи, уларнинг биоген, психоген ва социоген механизмларига қаратилади. Ақли заиф болаларнинг психофизиологик ҳолати, уларнинг атроф-муҳитга реакция бериш хусусиятлари, ҳиссий барқарорлиги, ижтимоий ролларни қабул қилиш даражаси каби мезонлар асосида назарий моделлаштириш амалга оширилди. Таҳлилда шунингдек, ижтимоий мослашув жараёнининг таркибий қисмлари — мотивация, коммуникация, ўз-ўзини баҳолаш, ўзини ифода этиш, ўзаро алоқалар ўрнатиш кўникмалари — назарий концептуал модельга жойлаштирилди. Мақолада ижтимоий-маиший мослашувнинг ижтимоий институтлар билан алоқадорлиги, яъни оила, мактаб ва яқин атрофнинг ўрни ҳам таҳлилга тортилади.

Методологик ёндашув сифатида муқойаса, абстракциялаш, умумлаштириш, контент-таҳлил ва тушунча конструкцияси қўлланилди. Бу орқали ижтимоий мослашувнинг ақли заиф болалар ҳаётидаги ўрни чуқур ва тизимли равишда очиб берилди.

Биринчи марта “мослашиш” (адаптация) атамаси табиатшунослик соҳасида кўзгатувчилар таъсирида анализаторларнинг сезгирлигидаги ўзгаришларни тавсифлаш учун пайдо бўлди. Бу атама 1865 йилда немис физиологи Г.Ауберт томонидан илмий фойдаланишга киритилган бўлиб, у мослашишни тирик организмларнинг атроф-муҳитга “мослашиши” деб ҳисоблаган. Кейинчалик бу атама биологик жиҳатдан “ўз-ўзини бошқариш” “баланслаш”, “гомеостаз” сифатида қўлланила бошланди., (П.К.Анохин, П.Р.Лазарев, А.Н.Леонтиев, И.П.Павлов бошқалар.). Ч.Дарвиннинг таъкидлашича, агар мослашув сунъий селекцияда ўсимликлар ва ҳайвонлардан инсон эҳтиёжлари учун фойдаланиш нуқтаи назаридан кўриб чиқилса, тирик организмларнинг ўзлари табиий селекцияда эҳтиёжларни қондириш натижасидир. Эволюция, Ч.Дарвиннинг сўзларига кўра, адаптив реакцияларни ривожлантиришга қаратилган мавжуд жараёндир.

Биологияда мослашиш тушунчасининг дастлабки пайдо бўлиши ва биологик мослашув деганда инсон танасининг атроф-муҳит шароитларига мослашувининг биологик даражаси билан боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда, ташқи муҳит ёки биотизимнинг параметрлари билан биосистеманинг ҳаётийлигини таъминлайдиган ёки биосистеманинг ўзи ўзгаради организмда янги биологик хусусиятларнинг ривожланиши тушунилади. Тирик организмларнинг универсал фундаментал хусусияти сифатида мослашиш ички муҳит – гомеостазнинг барқарорлигини таъминлайди, ташқи муҳит билан алоқа қилади, ўзгарувчан яшаш шароитида тизимлар, органлар ва шахснинг ақлий ташкилотининг мувозанатли фаолиятини сақлайди.

Адаптация организмнинг хусусияти ҳисобланиб, у одамларга биосоциал тизим ва ижтимоий макросистеманинг элементи сифатида туғмадир.

НАТИЖАЛАР

Тадқиқот натижалари шундан далолат берадики, ақли заиф бошланғич синф ўқувчиларининг ижтимоий-маиший мослашуви мураккаб ва кўп босқичли жараёндир. Уларнинг шахсий ривожланишига таъсир қилувчи асосий омиллар — психофизиологик хусусиятлар, эмоциявий барқарорлик, коммуникатив имкониятлар ва оилавий муҳит билан боғлиқдир [7]. Шунингдек, улар кўп ҳолларда ўз-ўзини англаш, ижтимоий ролларни тушуниш ва гуруҳ ичидаги муносабатларга мослашишда қийинчиликларга дуч келадилар [8].

Таҳлил қилинган назарий манбалар асосида ижтимоий мослашув жараёнининг уч асосий таркибий компоненти ажратиб кўрсатилди: (1) ташқи шароитларга (мактаб, оила, синфдошлар) бўлган психологик реакция; (2) ўзлаштириш ва коммуникатив кўникмаларни шакллантириш даражаси; (3) ижтимоий идентификация ва ўзини жамият аъзоси сифатида англаш қобилияти. Натижаларга кўра, ижтимоий мослашув даражаси кўпроқ педагогик ёндашувлар, индивидуал режалаштириш ва кўмакловчи муҳит билан бевосита боғлиқ. Интеграциялашган таълим жараёнларида бу ўқувчиларнинг ижтимоий ролларга кўникишлари, ўзаро мулоқот қилиш имкониятлари яхшиланиши кузатилган [9].

Impact Factor: 9.9**ISSN-L: 2544-980X**

Умуман олганда, илмий адабиётларда ижтимоий адаптация социализациянинг муҳим– шахсни шакллантириш жараёни, шахс томонидан кадриятларни ўрганиш ва ўзлаштириш, турли хил ижтимоий функциялар ва ролларнинг тўлиқ бажарилишини таъминлайдиган меъёр ва талабларни ўзлаштириш таркибий қисми сифатида қаралади (Г.М.Андреева, Л.Р.Буева, И.С.Кон, А.В.Мудрик, А.В.Петровский, Т.С.Зйкова, Е.Н.Хотеева ва бошқалар).

МУНОЗАРА

Олинган натижалар ижтимоий-маиший мослашувни фақат педагогик муаммо сифатида эмас, балки жамиятнинг умумий ижтимоий муҳитига оид кўп қиррали тизим деб қараш лозимлигини тасдиқлайди [10], [11]. Бошланғич синфдаги ақли заиф болаларнинг мослашуви фақат уларнинг психик ривожланиши билан эмас, балки ўзаро муносабатлар тизими, педагогик муҳит ва оилавий омиллар билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Шунинг учун, мазкур жараённи муваффақиятли амалга оширишда тизимли ва интеграциялашган ёндашув зарур. Ақли заиф болаларнинг ижтимоий мослашуви масаласини чуқур таҳлил қилиш педагоглар, дефектологлар ва психологлар фаолияти учун зарур бўлган методологик асосни шакллантиради [12]. Тадқиқот шуни кўрсатадики, бу йўналишдаги ишланмалар фақат назарий асос билан чекланиб қолмасдан, амалий чора-тадбирлар, мониторинг тизимлари ва ижтимоий тармоқлар билан ҳамоҳанг бўлиши лозим. Шу боис, кейинги босқичларда ижтимоий мослашув динамикасини кузатиш, замонавий технологиялар асосида мониторинг юритиш ва мултидисциплинар ёндашувлар асосида илмий ишланмаларни давом эттириш тавсия этилади.

Психология ва педагогика соҳасида социализация деганда умуман атроф-муҳитнинг таъсири тушунилади, бу шахсни жамият ҳаётида иштирок этишга, унга маданиятни, гуруҳлардаги хатти-ҳаракатларни тушунишга, ўзини кўрсатишга ва турли хил ижтимоий ролларни бажаришга ўргатади (Г.Л.Андреева, Л.Р.Буева, Н.В.Голубева, И.С.Кон, А.В.Мудрик, Б.Д.Парыгин, А.В.Петровский ва бошқалар). Бола туғилган пайтдан бошлаб индивид бўлиб, ва фақат социализация жараёнида индивид шахсга айланади ва одамлар орасида яшаш учун зарур бўлган билим, кўникма ва кўникмаларни яъни бошқа одамлар билан мулоқот қилиш ва мулоқот қилиш қобилиятини эгаллайди [13].

Социологияда тадқиқотчилар социализацияни шахс томонидан зарур бўлган ассимиляция ва кўпайишнинг ўзаро боғлиқ жараёнлари тўплами ва жамият ҳаётига тўлиқ қўшилиш, шахснинг тегишли хусусиятлари ва фазилатларини шакллантириш ва ривожлантириш, унинг шахснинг ўзига хос тарихий тури ва маълум бир жамиятнинг ижтимоий-маданий амалиёти субъекти сифатида шаклланиши учун етарли ижтимоий-маданий тажриба сифатида белгилайдилар (А.А.Грицанов, В.Л.Абушенко, Г.М.Евелкин, Г.Н.Соколова, О.В.Терешченко ва бошқалар) [14], [15].

Тадқиқотчи В.Г.Харчев социализациянинг икки шаклини аниқлайди: мослашиш, инсоннинг атроф-муҳитга ва унинг талабларига пассив мослашиши сифатида қаралади ва интеграция, инсоннинг атроф-муҳит билан фаол ўзаро таъсири сифатида, у ерда у атроф-муҳитни танлаш ва таъсир қилиш ҳуқуқига эга.

Шунингдек, социализация ва мослашиш тушунчаларининг комбинацияси мослашиш социализациянинг таркибий қисми сифатида қаралади. И.Б.Котова ва Е.Н.Шиянов фикрларига кўра, социализация “ижтимоий тажрибани, кадриятларни, меъёрларни, умуман жамиятга ва алоҳида гуруҳларга хос бўлган муносабатларни ўзлаштириш туфайли инсонни жамиятга мослаштиради ва бирлаштиради”.

Шундай қилиб, инсоннинг социализацияси шахсий ривожланиш ва ўз-ўзини ривожлантиришнинг узлуксиз жараёни сифатида ижтимоий мослашув билан узвий боғлиқдир.

ХУЛОСА

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, ақли заиф бошланғич синф ўқувчиларининг ижтимоий-маиший мослашуви уларнинг шахсий ривожланишида, таълим жараёнига интеграциялашуви ва кейинчалик жамиятда ўз ўрнини топишда муҳим аҳамият касб этади. Мақолада баён этилган назарий асослар, илмий мулоҳазалар ва концептуал ёндашувлар асосида ижтимоий мослашувнинг асосий механизмлари очиб берилди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ижтимоий мослашувга таъсир қилувчи асосий омиллар — индивидуал хусусиятлар, ижтимоий муносабатлар тизими, педагогик ёндашув ва оиланинг қўллаб-қувватлаши ҳисобланади. Шунингдек, мослашув жараёнида шахснинг ўз-ўзини англаш, ўзини ифода этиш ва ижтимоий ролларни эгаллаш қобилияти ҳам катта роль ўйнайди.

Шу асосда, педагогик амалиётда ушбу болалар билан ишлашда индивидуал ёндашув, ижтимоий-эмоционал тренинглари ва қўллаб-қувватловчи муҳит яратиш тавсия этилади. Келгусида ижтимоий мослашувни ўрганиш бўйича эмпирик тадқиқотлар олиб бориш, мослашув даражасини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш ва замонавий мониторинг воситаларини татбиқ этиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Р.Ш. Шомахмудова ва Л.Ш. Нурмухаммедова, Имконияти чекланган болаларни оилада тарбиялаш, Тошкент: 2013, 78 б.
2. Г.Б. Шоумаров, Социально-психологические проблемы молодой семьи выпускников специальной школы для детей с задержкой психического развития, Дис. ...д-ра псих. наук, Москва, 1990, 516 с.
3. Г.Б. Шоумаров ва М. Абидова, “Некоторые вопросы подготовки к семейной жизни учащихся вспомогательной школы,” Содействие семьи и школы в воспитание детей с особыми нуждами, Тошкент: ТДПУ, 2013.
4. Ғ.Б. Шоумаров ва Ш.Б. Шоумаров, Муҳаббат ва оила, Тошкент: Ибн Сино, 1994, 120 б.
5. Ғ.Б. Шоумаров, У. Кодиров, Г. Салихова ва М. Арсланова, Оилавий ҳаётга тайёрлаш (ёрдамчи мактаб учун), Тошкент: Эхтримум Пресс, 2015, 128 б.
6. О. Шпек, Люди с умственной отсталостью: Обучение и воспитание, М.: Академия, 2003, 432 с.
7. Э.Г. Эйдемиллер, И.В. Добряков ва И.М. Никольская, Семейный диагноз и семейная психотерапия, 2-е изд., СПб.: Речь, 2006, 352 с.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, жилд 1, Тошкент: ЎзМЭ, www.ziyouz.com
9. А.Т. Қодирова, Ўсмирларда оилавий низолар тўғрисида ижтимоий тасаввурларнинг шаклланиши, Псих. фан. ном. автореф., Тошкент, 2007, 22 б.
10. Ф.У. Қодирова, Имконияти чекланган болаларни ижтимоий ҳаётга тайёрлашнинг самарали технологиялари, Пед. фан. фалсафа докт. дисс. автореф., Тошкент, 2020, 71 б.
11. Ф.У. Қодирова, Имконияти чекланган болаларни ўқитиш, тарбиялаш ва ижтимоий ҳаётга тайёрлаш, Тошкент, 2019, 271 б.
12. Н.В. Голубева, “Психолого-педагогическая помощь детям с ОВЗ в условиях образовательной инклюзии,” Современное образование, № 4, с. 45–49, 2020.
13. М.М. Врублевская, “Особенности социализации умственно отсталых детей в условиях семьи,” Проблемы специального образования, № 2, с. 32–36, 2019.
14. И.С. Кон, Психология ранней юности, Москва: Просвещение, 1989.
15. Л.Г. Бабиева ва А.В. Мудрик, “Социальная адаптация школьников: подходы и механизмы,” Психология образования в XXI веке, № 3, с. 15–22, 2021.

